

Fornleifaskráning

vegna deiliskipulags

í landi Eftra Langholts

,
Margrét Hrönn Hallmundsdóttir
og Guðný Zoëga

Júlí 2005

2005/4

Efnisyfirlit

Inngangur	3
Tilgangur fornleifaskráningar	3
Fornleifaskráning og aðferðir	4
Aðferð við skráningu	4
Saga jarðanna og fornleifar	7
Fornleifaskrá	8
Fornleifar í landi Nýjabæjar	13
Fjöldi minja á deiliskipulagssvæðinu	13
Niðurlag	13
Heimildaskrá	14

Inngangur

Fornleifaskráning á deiliskipurlagsreit í land Efra Langholts var unnin þann 5 júlí 2005 að ósk landeiganda. Fornleifaskráninguna annaðist Margrét Hallmundsóttir fyrir hönd Byggðarsafns Árnesinga.

Tilgangur fornleifaskráninga

Í Þjóðminjalögum nr. 107/2001 er kveðið á um að stuðla beri að verndun menningar-sögulegra minja í eigin umhverfi og tryggja að íslenskum menningararfi verði skilað óspilltum til komandi kynslóða, að auðvelda eigi aðgang að þeim, kynna þær þjóðinni og greiða fyrir rannsóknum. Í 9. grein laganna eru fornleifar skilgreindar sem:

[...] hvers kyns leifar fornra mannvirkja og annarra staðbundinna minja sem menn hafa gert eða mannaverk eru á, svo sem:

- a. búsetulandslag, byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi mannvirkjum, húsaleifar hvers kyns, svo sem kirkna, bænahúsa, klaustra og búða, leifar af verbúðum, naustum, verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum;
- b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri;
- c. gömul tún- og akurgerði, áveitumannvirki og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita;
- d. gamlir vegir, stíflur, brýr, vatnsvöð, varir, hafnir og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og vitar og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra;
- e. virki og skansar og önnur varnarmannvirki;
- f. gamlir þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð;
- g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum;
- h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið.
- i. skipsflök eða hlutar úr þeim.

Minjar 100 ára og eldri teljast fornleifar, en heimilt er þó að friðlýsa yngri minjar [...].

Samkvæmt lögnum eru allar fornleifar friðhelgar og verndaðar gegn hvers kyns raski. Í 10. grein laganna segir að fornleifum megi enginn „spilla, granda né breyta, ekki heldur hylja þær, laga né aflaga né úr stað flytja nema leyfi Fornleifaverndar ríkisins komi til.“ Þetta á við um allar fornleifar, óháð sérstakri friðlýsingu. Friðhelgi fornleifa er ekki háð því að þær séu þekktar eða hafi verið skráðar. Ef áður óþekktar fornleifar finnast ber að tilkynna það Fornleifavernd ríkisins. Komi fornleifar í ljós við jarðrask skal fresta vinnu á staðnum uns ákvörðun Fornleifaverndar liggur fyrir um hvort og með hvaða skilyrðum framkvæmdir megi halda áfram (sjá 14. gr.).

Eitt af markmiðum fornleifaskráningar er að sporna við því að minjar verði fyrir skemmdum af gáleysi eða að nauðsynjalausum. Fornleifaskráning kemur að notum í minjavörslu þegar ákvarðanir eru teknar um aðgerðir til verndar einstökum minjastöðum eða minjasvæðum. Auk þess kemur hún að gagni í rannsóknum og kynningum.

En það er ekki síður hagur þeirra sem stýra hvers konar framkvæmdum að eiga aðgang að yfirliti um fornleifar á tilteknu svæði. Segja má að við það vinnist tvennt. Unnt verður að taka tillit til minjanna við skipulagsvinnu og nýta þær til að varðveita sögu staðarins í landslaginu. Einnig má minnka stórlega líkur á að framkvæmdaraðilar rekist í miðjum klíðum á fornleifar, sem þeir gerðu sér ekki grein fyrir að gætu verið fyrir hendi, en reynist svo nauðsynlegt að rannsaka með tilheyrandi kostnaði og töfum á framkvæmdum.

Björgunaruppgröftur, sem er unninn vegna framkvæmda og undir þrýstingi frá framkvæmdaraðilum, er heldur ekki æskilegur frá sjónarmiði fornleifafræðinnar. Fornleifaskráning sameinar þess vegna hagsmuni fræðigreinarinnar og þeirra sem standa að framkvæmdum.

Fornleifaskráning og aðferðir

Áður en vettvangskonnnun fór fram voru helstu heimildir kannaðar svo sem jarðabækur, örnefnaskrá, túnakort og fornrit til að leita að vísbendingum um fornleifar

á svæðinu. Þessar upplýsingar eru allar skráðar í gagnagrunninn, Sarp sem sérstaklega er hannaður fyrir fornleifaskráningu.

Í fornleifaskrá Sarps eru fornleifarnar flokkaðar eftir jörðum og miðað bæði við opinbera fasteignaskrá og jarðaskiptingu eins og hún kemur fyrir í Jarðatali Johnsens frá 1847.

Með jörðinni fylgir skrá með umfjöllun um hvern minjastað og ljósmyndir eða teikningar eftir því sem við á. Minjar eru færðar inn á skipulagskort frá Verkfræðistofu Suðurlands. Kort og loftmyndir eru birtar hér með góðfúslegu leyfi Verkfræðistofunnar og Sveitarfélagsins.

Aðferð við skráningu

Í inngangi með skránum er sögulegt yfirlit þar sem gerð er grein fyrir takmörkum jarðanna, breytingum, atburðum og öðrum þáttum sem geta varpað ljósi á sögu byggðar og búskapar á staðnum.

Að öðru leyti er skráin byggð upp með þeim hætti sem að neðan greinir.

Jarðanúmer

Jarðirnar eru auðkenndar með heiti jarðarinnar og tveimur númerum; í fyrsta lagi landsnúmeri sem Fasteignamat ríkisins hefur úthlutað, t.d. **Nýibær** - 166202, og í öðru lagi númeri jarðarinnar samkvæmt Jarðatali Johnsens, 214 í nefndu tilviki. Þar að auki er fornleifunum gefið raðnúmer innan hverrar jarðar; bæjarstæði Nýjabæjar væri nr. 1 og þar af leiðandi auðkennt með eftirfarandi hætti: Nýibær 166202-214-1. Sé jörð með landsnúmer en ekki númer í Jarðatali Johnsens flokkast allar fornleifar á jörðinni undir landsnúmer jarðarinnar og númer þeirrar jarðar er fornleifarnar tilheyra við ritun jarðatalsins.

Tegund, hlutverk og heiti

Í fáum orðum er tegund og hlutverki minja lýst, þ.e. hvort um sé að ræða tóftir bæja eða útihúsa, höfn, byrgi, túngarð og þar fram eftir götunum.

Stundum sér fornra minja ekki stað í landslaginu, þótt þeirra sé getið í heimildum, og kunna margar ástæður að vera fyrir því. Kemur þá fram í fornleifaskránni að „heimild” sé til um t.a.m. útihús. Er leitast við að hafa fornleifaskrána eins nákvæma og kostur er, því að leifar fornminja kunna að leynast í jörðu þótt ekki sé unnt að sjá þær með berum augum á yfirborðinu.

Hafi fornminjarnar sérnafn, t.d. Halldórsvarða, er það sérstaklega skráð, en þegar engu slíku er til að dreifa kemur fyrir að hlutverki þeirra sé lýst þar sem heitið stæði annars, t.d. fjós eða hlaða.

Lega

Nákvæm staðsetning er skráð. Tekin voru GPS hnit á vettvangi og þau færð í skrána. Staðsetning minjanna er einnig færð inn á meðfylgjandi kort frá Verkfræðistofu Suðurlands. Hnitin sem gefin eru upp eru í landskerfinu ISN93.

Staðhættir og lýsing

Í kafla um staðhætti og lýsingu er greint frá afstöðu skráðra minja í landslaginu, þeim lýst, bæði formi, umfangi og ástandi, og aðrar athugasemdir gerðar þegar þörf krefur, t.d. vitnað í heimildir.

Hættumat

Leitast er við að leggja mat á þá hættu sem að fornleifunum kann að steðja, bæði af völdum náttúru og manna. Þetta er gert til þess að unnt sé að grípa til viðeigandi ráðstafana liggi minjar undir skemmdum eða geti orðið fyrir raski. Hætta vegna ábúðar þýðir að framkvæmdir eða álag kunni að raska fornminjum. Hætta vegna veðrunar þýðir að fornleifar séu smám saman að mást í burtu fyrir áhrif lofts eða

vatns. Hætta vegna landbrots þýðir að fornleifar geti glatast af völdum vatns eða uppblásturs.

Ekki er lagt mat á hættuna þegar einungis er til heimild um fornleifar en þær ekki fundist við vettvangsskráninguna. Við skipulag framkvæmda er engu að síður nauðsynlegt að taka tillit til þessara heimilda, því að fornleifar geta, sem fyrr segir, leynst undir sverðinum.

Heimildir

Vísað er í helstu ritheimildir um sérhverja hinna skráðu fornleifa. Hér eru einnig skráðar þær heimildir sem stuðst er við í fyrri kafla um staðhætti og lýsingu, en ekki neðanmáls eins og þó er gert í öðrum texta þessarar skýrslu. Ræðst það af því að fornleifaskráningin á helst að geta staðið ein og óstudd af öðru efni skýrslunnar.

Heimildamenn

Heimildamaður við skráninguna fyrir Nýjabæ var Óli A. Haraldsson fyrrum bóndi á jörðinni. Hann hóf þar búskap árið 1960 og var bóndi í um 40 ár.

Saga jarðanna og fornleifar

Í kaflanum um sögu jarðanna og fornleifar er stiklað á stóru um sögu hvernar jarðar. Þar er auk þess að finna hina eiginlegu fornleifaskrá.

Saga jarðarinnar og fornleifar

Efra Langholt - 166738-331

Saga

Fyrstu heimildir um byggð í Efra Langholti eru frá 1220 og er að finna í máldaga sem kallast “forn máldagi,, þar er getið um Maríu kirkju í Langholti og taldar upp eigur hennar og sagt að þar sé haldinn messa alla helga daga.(DI I : 408)

Árið 1331 er enn getið um kirkju í Efra Langholti (DI II 665-666)

Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns frá 1709 segir að jörðini sé skipt í tvo bæi og tvær hjáleigur. Vesturpartinum fylgir hjáleigan Langholtskot en þeim Eystri fylgir hjáleigan Lindhamar.(JÁM:240) Greint er frá Hjáleiguni Snússu sem fór í eyði 1694 en sá bær var hjáleiga frá vesturpartinum.(JÁM:240)

Hjáleiga sem nefndist Smyrilshattur var um tíma byggð frá austurparti, byggðist fyrst árið 1680 (SB:300) lagðist í eyði um 1689 (JÁM:408)

Engrar kirkju er getið í jarðabókinni 1707 og líklega verið aflögð þá.

Í manntalinu árið 1703 er Þórunn Guðmundsdóttir skráður húsbóndi og býr þar ásamt 5 stálpupðum börnum sínum og einum vinnumanni, en Þórunn var ekkja Sr. Björns Jónssonar í Hólum.(Manntal :1703)

En þegar Árni Magnússon og Páll Vídalín eru á ferð fjórum árum síðar hefur hún selt Arngrími Bjarnasyni ráðsmanni í Skálholti (JÁM :241)

Árið 1703 býr á austurparti Efra Lanholts Gissur Jónsson og Guðrún Egilsdóttir ásamt sex börnum sínum. Í hjáleiguni Lindhamri búa mæðgin ásamt vinnukonu og í Langholtskoti búa hjón ásamt tveimur börnum árið 1703. (Manntal 1703:37).

Í manntali frá árinu 1816 búa á eystri og vestari parti Efra Langholts tvær fjölsýldur, á öðrum bænum hjón með 7 börnum og niðursetningi, og hinum búa hjón ásamt stálpupðum syni. Í Langholtskoti búa hjón ásamt 4 börnum og niðursetningi.(Manntal 116:334)

Árið 1816 er jörðun Snússa sem fór í eyði 1694 kominn aftur í byggð og þar búa hjón ásamt 3 börnum.(Manntal 1816:334) en ekki er neinn skráður í hjáleiguna Lindhamar.(Manntal 1816:334)

Í Manntali frá árinu 1845 eru enn tvær fjölskyldur í Efra Langholti á öðrum bænum eru hjón ásamt níu börnum og ársögömlum niðurstetningi og á hinum hjón með fjögur börn, tvo vinnumenn og þrjár vinnukonur einnig býr aldraður faðir bóndans á heimilinu.(Manntal 1845:281)

Í Langholtskoti búa hjón með tvö börn, móðir húsfreyjunar og ellefu ára niðurstetningur (Manntal 1845:281)

Í Snússu búa hjón ásamt vikadreng og öldruðum niðurstetning árið 1845. (Manntal 1845:281)

Efra Langholt átti kirkjusókn á Hruna árið 1840.

Náttúrufar og jarðabætur

Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín er dýrleiki jarðarinnar ásamt hjáleigum „Jarðaarinnar dýrleiki er til samans xl c svo vítt sem jörðin fer kaupum og solum . þar af telst nú vesturparturinn fyrir xii c. Langholtskot fyrir xii c. Austurparturinn með Lindarhamri fyrir xx [...] svo að allrar jarðarinnar dýrleiki sje lx „(JÁM II:240).

Í Jarðatali Johnsen frá 1847 er dýrleiki Efra Langholts 40 og kúgildi 5 (J. Johnsen:67) Dýrleiki Lángholtskots er talið árið 1847 vera 8 en kúgildin 3 1/2 og á hjáleiguni Snússu er dýrleikin 8 en kúgildin 2 (J. Johnsen:67)

Á túnakorti frá 1921 eru tún Efra Langholts(Austurbær) 4,5 ha. Hamarstún 0,7 ha.og náttthagi 0,7 samtals 5,9 ha. og er 2/3 slétt. Matjurtargarðar eru 12,4 (Túnakort

Heimildaskrá

Árnessýsla. Sýslu- og sóknalýsingar hins íslenska bókmenntafélags 1839-1843. 1979. Svavar Sigmundsson sá um útgáfuna. Sögufélag, Reykjavík.

Árni Magnússon og Páll Vídalín. 1981. Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. II. bindi. Gefin út af Hinu íslenska fræðafjelagi í Kaupmannahöfn.

fmr.is

J. Johnsen. 1847. Jarðatal á Íslandi. Gefið út af J. Johnsen, Kaupmannahöfn.

Manntal á Íslandi 1801. Suðuramt. 1978. Ættfræðifélagið gaf út, Reykjavík.

Manntal á Íslandi 1816. I. hefti. 1947-1974. Prentað að tilhlutan Ættfræðifélagsins með styrk úr Ríkissjóði, Akureyri

.

Sunnlenskar byggðir. Flóinn. II. bindi. Ritnefnd: Oddgeir Guðjónsson, Jón Guðmundsson og Júlíus Jónsson. Páll Lýðsson bjó til prentunar. Búnaðarsamband Suðurlands. [án útgáfust.]

Túnakort [1921]. Efra- Langholt, Hrunamannahreppur Árnessýsla. Þjóðskjalasafn Íslands.